

مؤسسه پژوهشی ملی اسلامیات
National Research Institute for Islamic Studies

نامه بایسنغر

(سال نامه علمی - پژوهشی)

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی بایسنغر

مدیر مسئول و سردبیر: دکتر خلیل الله افضلی

مدیر داخلی: مسعود امینی

دستیار سردبیر: سیندخت تمنا

پوشه و برگ آرا: حسین علی ابراهیمی

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲ خورشیدی

شمارگان: ۵۰۰ جلد

رویه نامه: عبارت دعایی «هرات صانها الله عن الآفات و النکبات» و نظایر آن نوشته کاتبان گوناگون

نشانی پخش:

■ افغانستان، هرات، شهر نو، ضلع شمالی ارگ، پلاک ۱، ساختمان باغ شهر، مؤسسه پژوهشی بایسنغر

شماره های تماس: ۰۰۹۳۷۹۹۸۳۵۱۹۲ | ۰۰۱۴۲۴۵۰۲۹۳۲۱

شماره سوم نامه بایسنغر با حمایت مالی آژانس کمک و همکاری جمهوری ترکیه (تیکا) در هرات منتشر شده است.

مؤسسه پژوهشی بایسنغر

نامه بایسنغر

(سال نامه علمی - پژوهشی)

(۳)

۱۴۰۲ خورشیدی

این شماره از مجله در پایگاه اینترنتی مؤسسه پژوهشی بایسنغر به نشانی زیر قابل دسترس است:

WWW.BAYSUNGHUR.ORG

راه‌نمای نگارش مقاله

۱. مقاله باید حاصل پژوهش علمی نویسنده/نویسندگان دربارهٔ زبان و ادبیات فارسی و تاریخ خراسان کهن با تأکید بر پژوهش‌های مربوط به هرات باشد و در هیچ مجله یا مجموعه‌ای به چاپ نرسیده یا برای آن‌ها ارسال نشده باشد.
۲. مقاله به ترتیب باید شامل چکیده (۵ تا ۸ سطر) کلیدواژه‌ها (حداکثر ۵ واژه)، مقدمه (پرسش تحقیق، پیشینهٔ تحقیق، روش و منابع)، بحث و بررسی و نتیجه باشد و از ۱۵ صفحهٔ A۴، ۲۵ سطر تجاوز نکند.
۳. ارسال چکیدهٔ انگلیسی در صفحه‌ای جداگانه همراه با مشخصات نویسنده یا نویسندگان الزامی است.
۴. منابع مورد استفاده در پایان مقاله و براساس ترتیب الفبایی نام خانوادگی نویسنده به شرح زیر آورده شود:
کتاب: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام نشریه، دوره/سال، شماره، شمارهٔ صفحات مقاله.
مجموعه‌ها: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام ویراستار یا گردآورنده، نام مجموعه مقالات، محل نشر: نام ناشر، شمارهٔ صفحات مقاله.
سایت‌های اینترنتی: نام خانوادگی، نام نویسنده، تاریخ استفاده از سایت اینترنتی (داخل [ ])، عنوان موضوع (داخل (۱))، نشانی سایت اینترنتی.
۵. ارجاعات در متن مقاله به صورت پانویس (نام خانوادگی، نام، نام کتاب یا مقاله، تاریخ انتشار، شمارهٔ صفحه) نوشته شود.
۶. نقل قول‌های مستقیم بیش از ۵ سطر در صورت جدا از متن با فرورفتگی (نیم سانتیمتر) از دو طرف درج شود.
۷. توضیحات تکمیلی و معرفی منابع بیشتر در پیوند به موضوعات مختلف، در

یادداشت‌های مقاله ارائه شود.
۸. مقاله بر اساس شیوه‌نامه مؤسسه پژوهشی بایسنگرکه در وب‌سایت مؤسسه قابل دسترس است، تنظیم شود. در صورت لزوم، مجله در ویرایش ادبی مقالات بدون تغییر محتوای آن آزاد است.

فهرست

- راه‌نمای نگارش مقاله ۵
- سرنامه ۱۱
- بخش نخست؛ جست‌وجو** ۱۷
- پیوند داستان سرایی عامه و مذهب عامیانه: بررسی نقش بی‌بی سستی در ابومسلم‌نامه ۱۹
دکتر آمنه ابراهیمی
- معروف بغدادی و نخستین فعالیت‌های کارگاه بایسنغر میرزا ۳۹
دکتر شیوا میهن
- محزّر مجالس العشّاق؛ سلطان حسین بایقرا ۸۳
دکتر مهدی بیلاقی
- آئینه‌شاهی؛ واکاوی اندیشه مولانا حسین واعظ کاشفی در تکوین مکتب سیاسی هرات ۱۱۱ .....
دکتر داوود عرفان
- آگاهی‌های تازه درباره‌ی امیر جمال الدین عطاء الحسینی ۱۳۳
دکتر خلیل‌الله افضلی
- مقایسه‌ی افسانه‌ها و حکایت‌های مقدمه‌ی شاهنامه‌ی بایسنگری با روایت‌های شفاهی ۱۷۳
دکتر محمد جعفری قنواتی
- پژوهشی در آب‌انبارهای محله‌ی قضاّت در شهر کهنه‌ی هرات ۱۸۵
غلام‌محمد عاصم و دکتر تتسویا اندو | برگردان از انگلیسی؛ طه آور
- جعفر بایسنگری؛ حیات، هنر و شیوه ۲۰۹
سید امیر منصوری
- اولنگ‌اولنگ، ترانه‌ی مراسم عروسی مردم هرات ۲۴۷
دکتر اسدالله شعور

- آرامگاه محمد غازی در فوشنج ۲۸۱
 دکتر برنارد اوکین | برگردان از انگلیسی: سیندخت تمنا
- تکمله‌ای بر مقاله «آرامگاه محمد غازی در فوشنج» و آخرین مرمت این بنا ۳۱۵
 سیندخت تمنا
- بخش دوم؛ هرات‌شناسی** ۳۲۷
- تذکره الصالحین یا حصه سوم رساله مزارات هرات ۳۲۹
 دکتر محمد شعیب مجددی
- مقامات مولانا کلان زیارتگاهی ۳۴۹
 دکتر عارف نوشاهی
- دو فرمان سلطان حسین بایقرا در آرشیو ملی افغانستان در کابل ۳۷۷
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: معصومه نظری
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۱
 رادک سیکورسکی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۹
 دکتر کریستینا نوله کریمی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب تاریخ هرات از چنگیزخان تا امیر تیمور ۴۱۳
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: سید وهاب فروغ طبیبی
- بازتاب اندیشه‌های جامی در آثار منطقه ۴۲۳
 دکتر محمد افضلی
- معرفی کتاب قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری ۴۳۵
 دکتر داوود عرفان
- مرواریدی در هرات ۴۴۳
 دکتر اسراء السادات احمدی
- کتابخانه‌های آبدان مسجد جامع هرات ۴۵۱
 دکتر خلیل‌الله افضلی
- از نامه ادبی هرات ۴۵۷
 عبدالغفور سنگانی
- جایابی باغ نعمت‌آباد و بناهای بازمانده از آن ۴۶۵
 مسعود امینی
- خانقاه پوران ۴۸۷
 حمیدالله کامگار

۴۹۵	بخش سوم؛ هریوکان
۴۹۷	پهلوان محمد ابوسعید و ترجمه فارسی رساله حالات پهلوان محمد مقدمه: مسعود امینی برگردان رساله از ترکی جغتایی: احمد حسینی مروی
۵۲۱	بخش چهارم؛ عرضه داشت
۵۲۳	گزارش کاری مؤسسه پژوهشی بایسنغر
۵۳۳	بخش پنجم؛ تازه درگذشتگان
۵۳۵	غلام حیدر اسیر هروی
۵۳۹	محمد آصف فکرت هروی
۵۴۳	فضل الله زرکوب
۵۴۹	دکتر اسدالله حبیب
۵۵۵	عبدالله سمندر غوریانی
۵۶۵	عبدالکریم تمنا
۵۶۹	محمد شاه واصف باختری
۵۸۱	گزارش مختصری از برنامه های بازسازی دفتر تیکا در هرات

(۲)
معرفی کتاب

جلد تاریخ و صاف، ۸۳۵ق.، مجموعه کی‌یر، موزه هنر دالاس.

معرفی کتاب قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری

دکتر داوود عرفان^۱

مقدمه

دوره تیموریان از دوره‌های درخشان تاریخ منطقه است. این دوران به عنوان آخرین دوره درخشان خراسان بزرگ و به نوعی دوره قبل از انحطاط مناسبات فرهنگی به‌ویژه در افغانستان امروز و آسیای میانه به شمار می‌رود. هر چند تاریخ دوره تیموریان از امپراتوری بزرگی در آسیای میانه، افغانستان و ایران کنونی سخن به میان می‌آورد، اما با توجه به نقش پررنگ دارالسلطنه هرات، گاهی می‌توان تاریخ این دوران را تاریخ هرات نامید. حوادث بزرگ تاریخی این دوران در محور هرات می‌چرخد و در این دوره است که رنسانس شرق در هرات اتفاق می‌افتد و این شهر با القاب بزرگی چون نگین خراسان، دل جهان و فلورانس شرق یاد می‌گردد.

هرات در این دوره تنها بار حوادث تاریخی و مناسبات اداری امپراتوری را بر دوش نمی‌کشد بلکه به بزرگ‌ترین مرکز پرورش علم و دانش و هنر منطقه تبدیل شده است. در این دوران طلایی است که مکاتب هنری، سیاسی، عرفانی، ادبی و تاریخ‌نگاری هرات شکوفا می‌گردد. در مورد هر مکتب، سخن مثنوی هفتاد من است، اما مشخصاً مکتب تاریخ‌نگاری هرات ربط وثیقی با معرفی این کتاب دارد. سخن پیرامون مکتب تاریخ‌نگاری هرات و نقاط قوت و ضعف آن فراوان است اما آنچه که بیشتر تاریخ‌پژوهان به آن اذعان دارند، کثرت تاریخ‌نگاری این دوره است. این دوره با تاریخ‌نگاری، تذکره‌نویسی و منقبت‌نویسی یکی از دوره‌های پُرکار تاریخ ایران و خراسان به شمار می‌آید. تاریخ‌نگارانی چون زمچی اسفزاری، خواندمیر، میرخواند، عبدالرزاق سمرقندی، حافظ‌ابرو، کاشفی و ... به تولید آثار تاریخی فراوانی مبادرت ورزیدند. آثار متنوع این دوره که از سبک تاریخ‌نگاری خاص کلاسیک پیروی می‌کند، اطلاعات مفیدی از مناسبات سیاسی، مذهبی، فرهنگی و گاه اجتماعی آن دوره به دست می‌دهد.

۱. دانش‌آموخته دکتری اندیشه سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد - Dawoud.erfn@gmail.com

وضعیت هرات و تیموریان، در این دوره در تاریخ به خوبی نمایش داده شده است. پس از دوره تیموریان که هرات انحطاط فرهنگی را تجربه می‌کند، نه تنها که در عرصه تاریخ‌نگاری اثر درخور توجهی تولید نکرده که از دسترسی به بسیاری از آثار دوران تیموریان محروم مانده است. هنوز که هنوز است تاریخ هرات در دوره تیموریان از زوایای گوناگونی می‌تواند عرصه پژوهش و تحقیق باشد و پژوهشگران می‌توانند حوزه‌های جدیدی از مناسبات این دوره را کشف نمایند. قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری^۱ عنوان کتابی ست از بئاتریس فوربز منز^۲ که تا کنون با دو ترجمه خوب در ایران اقبال چاپ یافته است. ترجمه نخست از دکتر جواد عباسی است که با عنوان قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری توسط انتشارات دانشگاه فردوسی در سال ۱۳۹۰ خورشیدی به بازار کتاب عرضه شده و ترجمه دوم توسط حسن اسدی با همین عنوان توسط انتشارات مولی در سال ۱۳۹۲ خورشیدی به نشر رسیده است که هر دو کتاب از ترجمه روانی برخوردار است، اما نگارنده ترجمه دکتر عباسی را به دلیل شناخت و اشراف بیشتر مترجم بر مناسبات دوران تیموریان ترجیح داده است، بنا بر این، این یادداشت به معرفی ترجمه دکتر عباسی اختصاص دارد. این اثر یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایی ست که با بهره‌گیری از اسلوب‌های مدرن تاریخ‌نگاری به واکاوی تاریخ تیموریان از منظری خاص می‌پردازد. نویسنده با مهارت تمام در پی ردیابی رابطه سیاست و مذهب در این دوره برآمده که بدون مبالغه می‌توان گفت اولین نویسنده‌ای ست که با چنین دقت و ظرافتی پیوند سیاست و قدرت در دوره اول مکتب هرات (دوران شاهرخ) را بررسی کرده است. شاید تنها ضعف این کتاب عدم ورود نویسنده با دوره دوم مکتب هرات (دوره سلطان حسین بایقرا) باشد که پیوند سیاست و مذهب، نمود اصلی خویش را به نمایش گذاشته بود.

در مورد نویسنده کتاب

همان گونه که قبلاً یادآور شده‌ایم، جواد عباسی یکی از استادان برجسته دانشگاه فردوسی است که کارنامه درخشانی در ترجمه و تألیف متون تاریخی و به ویژه دوره تیموریان دارد. در حقیقت او را می‌توان یکی از کارشناسان مهم تاریخ تیموریان برشمرد. او در برگ‌های نخست کتاب، بانو بئاتریس فوربز منز را معرفی می‌کند؛ پژوهشگری که استاد بخش تاریخ دانشگاه تافتز^۳ است و آثاری در حوزه مطالعات خاورمیانه، آسیای میانه و ایران دارد. بانو فوربز منز علاقه فراوانی به دوره تیموریان دارد و آثار مهمی از جمله همین کتاب را به رشته تحریر در

1. *power, politics and religion in Timurid Iran* (Cambridge, 2007)
 2. Beatrice Forbes Manz
 3. Tufts University

آورده است. او دوره کارشناسی خویش را در سال ۱۹۷۰ در رشته تاریخ در دانشگاه میشیگان^۱ آغاز کرد و دوره کارشناسی ارشد را در رشته مطالعات خاورمیانه در سال ۱۹۷۴ سپری کرد و دوره دکترا را نیز در همین دانشگاه در زمینه مطالعات آسیای مرکزی و آلتایی^۲ در سال ۱۹۸۳ به پایان رساند. عنوان پایان نامه دوره دکترای بانو منز «سیاست و مهار در عصر تیمور»^۳ بود که این کتاب مبنای نخستین کتاب ایشان با عنوان *ظهور و فرمانروایی تیمور* شد. کتاب حاضر یکی از مهمترین پژوهش های خانم منز است که با استقبال خوبی در میان تاریخ پژوهان دوره تیموری مواجه شده است. او در نوشتن این کتاب از حمایت چند مؤسسه از جمله بورس مؤسسه پژوهشی امریکایی در ترکیه، کمک هزینه پژوهشی دانشگاه تافتز، حمایت مالی شورای امریکایی انجمن های علمی و موقوفه ملی علوم انسانی، بورس شورای ملی پژوهش پیرامون اوراسیا و اروپای شرقی و کمک هزینه شورای امریکایی انجمن های علمی بهره برده است.

درباره کتاب

کتاب قدرت، سیاست و مذهب در ایران دوره تیموری، حاوی ۴۲۴ صفحه است. طرح جلد کتاب مینیاتور دیدار اسکندر مقدونی با زاهد، برگرفته از نسخه خطی *خمسه نظامی* در کتابخانه بریتانیایی لندن است که گفته می شود در سال ۹۰۰ ق. در هرات پدید آمده است. محتوای کتاب در دو بخش مجزا آمده است. بخش اول شامل مطالب اولیه ای چون سخن مترجم، پیش گفتار، رویدادشمار و شجره خانوادگی شاهزادگان اصلی تیموری است. بخش اصلی کتاب با مقدمه آغاز شده، هشت فصل دارد و با نتیجه، کتاب شناسی و نمایه پایان می پذیرد.

مقدمه کتاب

نویسنده کتاب در مقدمه به توضیح مبانی نظری پژوهش می پردازد. او نظریه های گوناگون مناسبات حکومت و جامعه در خاورمیانه سده های میانه را توضیح می دهد. او نظریه «وفاداری و رهبری در جامعه نخستین اسلامی» را توضیح می دهد که بیشتر توسط یورگن پاول ارائه شده است. سپس از نظریه «نظام اعیان - امیر» مارشال جی. اس. هاجسن^۴ و آلبرت حورانی^۵ سخن می گوید. بانو منز، سپس به تشریح چارچوب مفهومی خود می پردازد. از دیدگاه او بیشتر مطالعات انجام شده ویژگی نهادگرایانه دارند، به این معنی که به مؤسسات و

1. University of Michigan
2. Altai
3. *Political and control under Tamerlane*, 1983.
4. *The rise and rule of Tamerlane* (Cambridge 1989)
5. Marshall G. S. Hodgson
6. Albert Hourani

کارکرد آن‌ها تمرکز کرده‌اند. منز بیان می‌دارد که او در این پژوهش می‌کوشد که مناسبات میان دولت و جامعه را با بررسی عملکرد سیاسی آن‌ها مورد بررسی قرار دهد و سپس در یک مطالعه جزئی‌نگر امکان تشخیص وابستگی‌های مختلف و مؤثر بر شخصیت یک فرد و خانواده را واکاوی نماید.

منز در این کتاب دو پرسش اساسی را مطرح می‌کند و فصل‌های گوناگون این کتاب در صدد پاسخ‌گویی به این دو پرسش است. او در نتیجه‌گیری پاسخ به این پرسش‌ها را روشن می‌سازد. دو پرسش اساسی فوربز منز از این قرار است:

- حکومت چگونه قدرت را حفظ و بدون در انحصارداشتن نیروی نظامی به وظیفه خود عمل می‌کرد؟

- جامعه چگونه انسجام خود را حفظ می‌کرد؟

فرضیه اصلی منز این است که سیاست در دوره تیموریان به خاطر وجود سازوکارهای مرکب از افرادی با وفاداری‌ها، هویت‌ها و رقابت‌های چندگانه، بسیار عملگرایانه بود. این پراگماتیسم سیاسی باعث شده بود که افراد به بازیگران مهمی در درون سامانه سیاسی تبدیل شوند، هر چند روح حاکم بر مناسبات، همان روح سعادت جمعی شمرده می‌شد.

متن اصلی کتاب

متن اصلی کتاب از هشت فصل تشکیل یافته که هر فصلی اطلاعات مفید تاریخی را در خود جای داده است. فصل اول، توضیح تکوین حکومت تیموری در عصر شاهرخ؛ فصل دوم مسایل مربوط به منابع و تاریخ‌نگاری؛ فصل سوم بررسی دیوان شاهرخ و کارگزاران آن؛ فصل چهارم به منابع سیاسی و نظامی ایران اختصاص یافته؛ فصل پنجم از فرمانروایی تیموریان در مرکز و جنوب ایران سخن می‌راند؛ فصل ششم سازوکارهای سیاسی در قلمرو ماوراءالطبیعه را به بحث گرفته؛ فصل هفتم، توضیح مبسوطی از خاندان حکومتی و سیاست طبقات مذهبی این عصر است و در فصل هشتم به شورش محمد بن بایسنغر و کشمکش بر سر جانشینی او پرداخته است.

از آن‌جا که توضیح تمام فصول در این مقاله نمی‌گنجد، سه فصل این کتاب را که بیشتر از سایر فصول با عنوان رابطه دارد، مورد بررسی قرار می‌دهیم. این سه فصل عبارتند از: فصل سوم؛ دیوان شاهرخ و کارگزاران آن، فصل پنجم؛ سازوکارهای سیاسی در قلمرو ماوراءالطبیعه و فصل هفتم؛ خاندان حکومتی و سیاست طبقات مذهبی.

فصل سوم؛ دیوان شاهرخ و کارگزاران آن

نویسنده در این فصل در صدد توضیح چگونگی کارکرد مناسبات اداری زمان شاهرخ برآمده تا از درون آن بتواند رابطه کارگزاران سیاسی حکومت او را با نظام سیاسی توضیح دهد. به گواهی منابع تاریخی، نظام اداری تیموریان شامل دو دیوان بود که یکی به مالیات‌ها و مکاتبات رسیدگی می‌کرد و دیگری امور نظامی را به پیش می‌برد. در دیوان مالی بیشتر ساکنان بومی امپراتوری یعنی ایرانیان یا تاجیکان متصدی امور بودند و در دیوان نظامی بیشتر ترک‌های جغتایی مشغول کار بودند. تاریخ‌نگاران از رقابت بین تاجیکان و ترک‌ها در تصدی این دیوان‌ها حکایت کرده‌اند که توضیح آن در این مقال نمی‌گنجد. دیوان سالاران ایرانی که با نام وزیر هم یاد می‌شوند، در تمام دوره تیموریان جایگاه ویژه‌ای داشتند. دیوان‌ها دارای تشکیلات گسترده در هرات و سایر ولایات بودند. شاهرخ پس از رسیدن به مقام شاهی در شرایط آشوب بعد از مرگ پدر، مأمورانی را به شهرهای بزرگ گسیل داشت تا کارگزاران دیوان‌های ولایات را مورد بازخواست قرار دهند. تعیین سید فخرالدین به عنوان بازرس (مفرد) اولین گام مهم شاهرخ برای سامان دادن به نظام مالی و اداری حکومت بود.

نویسنده پس از شرح مبسوطی از چگونگی نسق نظام اداری از زمان فخرالدین به بعد، به خاستگاه وزیران شاهرخ می‌پردازد. او خواف و سمنان را دو خاستگاه مهم وزرای شاهرخ معرفی می‌کند.

در این عصر، کارگزاران دیوانی گروهی حرفه‌ای بودند که آموزش تخصصی و پشتیبانی محلی را از طریق شبکه‌های خاندانی و تشکیلات محلی به یک‌دیگر منتقل می‌کردند. اهمیت این کارگزاران در سیاست دوره تیموریان در این نکته مهم وجود دارد که نسل دانش‌آموخته بیشتر دانش‌آموخته‌های مذهبی بودند و گاهی هم انتساب به سادات، در تفویض این مقام‌ها مهم پنداشته می‌شد. بنا بر این تشکیلات اداری زمان تیموریان می‌تواند رابطه سیاست و مذهب را توضیح دهد.

فصل پنجم؛ سازوکارهای سیاسی در قلمرو ماوراءالطبیعه

این فصل را می‌توان بررسی جامعه‌شناسانه و حتی روان‌شناسانه اجتماعی دوره تیموریان قلمداد کرد. نویسنده در این فصل نقبی ماهرانه به روان اجتماعی مردم در زمان تیموریان می‌زند و باورهای ماوراءالطبیعی آنان را از دل تاریخ استخراج می‌کند. از دید نویسنده، در دوره تیموریان نیروهای مرئی و نامرئی و مکان‌های مقدس بی‌شماری وجود داشتند که در قالب‌های گوناگونی چون علمای دین، عرفا و متصوفین، سادات و مرید و مرادهای گوناگون تجلی یافته بودند. او گونه‌گونی را با عبارت «عالم در علوم غریبه و اسرارآمیز» توضیح داده است. ضمن این که نقش قبور و زیارات متعدد را در اعتقادات ماوراءالطبیعه مردم آن زمان نمی‌توان

نادیده گرفت، نویسنده بر این باور است که فرد معمولی به جز نمازهای روزانه و دعا، دو راه دیگر رؤیا و زیارت قبور را برای ارتباط معنوی برمی‌گزید. دو راه آخری، در سپهر عمومی می‌توانست برای افراد فضیلت و قدرت را به همراه داشته باشد. عرفان نقشبندیه که بعدها در دوره دوم مکتب هرات به اوج رسید، به ولایت یا سلسله مراتبی از صوفیان مقدس و ناشناس معتقد بود که به صورت ناشناس جهان را اداره می‌کنند. بر این اساس سلسله مراتب قطب، اوتاد چهارگانه و هفت شخصیت ابدال در این اعتقاد جای می‌گرفتند. مقامات مذهبی با تفسیر رؤیا، ادعای کرامات و استجابات دعا و متولیان مراکز مذهبی، در مشروعیت بخشی قدرت نقش مهمی بازی می‌کردند. این مشروعیت بخشی زمانی اهمیت فزاینده‌ای می‌یافت که فرمانروایان بر اساس اعتقادات دینی و ترکی - مغولی و حتی باور ایران شهری، به فرآیند یا حاکمیت الهی، دارای منزلت روحانی شمرده می‌شدند. تأیید موقعیت روحانی فرمانروایان توسط مقامات مذهبی، به فرمانروایان قدرت و مشروعیت فزاینده‌ای می‌بخشید و بر اساس داد و ستدی نانوشته بین طبقات مذهبی و فرمانروایان، هر دو نهاد در درون مناسبات قدرت و سیاست، حق السهم خویش را به رسمیت می‌شناختند اما گاهی این حق السهم بین طبقات روحانی رقابت شدیدی را باعث می‌شد، طوری که روحانیون، عرفا و سادات برای کسب قدرت با هم درگیر می‌شدند. رقابت طبقات مذهبی بیشتر بین شاگردان شیوخ، عرفا و سادات بزرگ جریان داشت و گاهی این اختلافات بر سر تصدی مقامی چون قاضی القضاة، مقام محتسب و مقام صدر بین مقامات بالای مذهبی بالا می‌گرفت. با تمام این‌ها، نوعی نمایش قدرت با مناسبات آرمانی شاگرد - استاد یا مرید - مراد در عرصه عمومی نمود پیدا می‌کرد. سعدالدین کاشغری، خواجه احرار، قاسم انوار، بهاءالدین نقشبند، سعدالدین تفتازانی، جلال‌الدین یوسف اوبهی و بعدها مولانا جامی از شخصیت‌هایی بودند که در حوزه عمومی زمان تیموریان، تأثیر بسزایی داشتند. سپهر عمومی‌ای که طبقات مذهبی در آن حضور دایمی و پررنگی داشتند، مساجد، مدارس و بازار بود که سامانه سیاسی را به انحای مختلف متأثر می‌ساخت.

فصل هفتم؛ خاندان حکومتی و سیاست طبقات مذهبی

نویسنده در این فصل دو کانون قدرت مذهبی را مورد بررسی قرار داده است. کانون نخست در دربار مستقر بودند و دیگری گروه‌های صوفی مستقر در اطراف آرامگاه‌ها یا مسیرهای عبور مورد احترام مردم بودند. هرات به عنوان پایتختی ثروتمند، برای گروه‌های مختلف مذهبی جاذبه داشت؛ به این اساس طبقات مهم مذهبی از سراسر خراسان آن روز تلاش داشتند که در دارالسلطنه حضور داشته باشند. ضمن آن که از زمان آل کرت، خاندان‌های مذهبی

همچون خاندان خواجه عبدالله انصاری، محمد غزالی، فخرالدین رازی و خلیفه ابوبکر در هرات مستقر بودند، و مرقد امام رضا در مشهد مقدس مقصد زیارتی اصلی و کانون قدرت مذهبی بود. شاهرخ ظاهر مذهبی خود را حفظ کرده بود و با مقامات مذهبی رابطه حسنه‌ای داشت. او حتی شریعت را به جای یاسای چنگیز، قانون مرجع امپراتوری خویش اعلام کرد. رابطه او با تمام گروه‌های مذهبی از جمله گروه‌های مذهبی شیعه و سنی محترمانه بود. مدارای مذهبی یکی از مشخصات اصلی دوره تیموریان است که در حقیقت با سیاست‌های مذهبی شاهرخ آغاز شده بود. قاضی‌ها، شیخ الاسلام و صدرها نهادهای مذهبی‌ای بودند که در درون حکومت شاهرخ، مشروعیت سیاسی او را تضمین می‌کردند. حدّ اقل دو نهاد شیخ الاسلام و صدر، از زمان آل کرت به ارث رسیده بودند و در خاندان جلال‌الدین محمود امامی از نوادگان خلیفه ابوبکر تا زمان صفویان به استثنای دوران جهان‌شاه قراقویونلو در سال ۸۶۲ق. ادامه داشت. شیخ الاسلامی در خاندان تفتازانی ادامه یافت و با اعدام سیف‌الدین تفتازانی توسط صفویان پایان یافت. اهمیت مقامات مذهبی زمانی بیشتر رونما می‌گردد که بدانیم آن‌ها صلاحیت‌های ویژه‌ای در مالیات و اوقاف داشتند و از سیورغال‌های اعطایی دولتی بهره‌مند می‌شدند.

دوره شاهرخ از دوره‌هایی است که شخصیت‌های برجسته مذهبی جایگاه ویژه‌ای در جامعه و دربار داشتند. سه شخصیت مطرح آن زمان یعنی سعدالدین عمر تفتازانی، سید علی جرجانی و شمس‌الدین محمد جزری از احترام ویژه جامعه و دربار برخوردار بودند. تعداد زیادی از علما، عرفا و سادات در این دوره، مناسبات بین جامعه و حکومت را به صورت مستقیم یا غیرمستقیم جهت می‌دادند و در مشروعیت بخشی شاهرخ که اصلتی غیرخراسانی داشت، کمک می‌کردند.

واکاوی‌های تاریخی نشان می‌دهد که رقابت بین خراسانی‌ها و ترک - مغول‌ها، به موازات نظام اداری دولتی، در نهادهای مذهبی هم ادامه داشت و شاید شاهرخ عامدانه در این حوزه هم در صدد حفظ توازن بود. هر چند مقام قاضی القضاة بیشتر به خراسانی‌ها تعلق داشت، اما شاهرخ سعی بر این داشت که منصب صدر را به افراد منسوب به تیمور واگذارد. مدرّسان، خطیبان و محتسب‌ها از هر دو گروه تعیین می‌شدند. شاهرخ و همسرش گوهرشاد بیگم، حمایت بی‌دریغی از مزارات عقیدتی را در دستور کار قرار داده بودند. بازسازی زیارتگاه خواجه عبدالله انصاری، ساختن بنایی بر قبر خواجه ابوعبدالله طاقی، ساخت مسجد و آرامگاه در کنار قبر شیخ اسماعیل صوفی و ساخت بناهای گوناگون در حرم امام رضا از جمله مهم‌ترین اقدامات حمایت از مزارات مورد احترام عامه در آن زمان شمرده می‌شود.

همان گونه که در نظام اداری شاهرخ دو شهر خواف و سمنان خاستگاه بسیاری از کارگزاران

اداری - سیاسی شمرده می‌شد، در مقامات مذهبی دو شهر جام و هرات از خاستگاه‌های اصلی تصوف و عرفان شمرده می‌شدند که در نهایت نحلّه جام هم در هرات ادغام یافت. شیخ احمد جام، محبوب‌ترین و مهم‌ترین عارف جام است که خاندان او جایگاه ویژه‌ای در زمان تیموریان در جامعه و دربار داشتند. معین‌الدین جامی، ضیاء‌الدین یوسف، شهاب‌الدین ابوالمکارم و پسرش ابوالفتح از جمله شخصیت‌های مهم شهر جام هستند که متولیان بارگاه شیخ احمد جام شمرده می‌شدند و از حمایت‌های سیاسی شاهرخ بهره می‌بردند.

در هرات شیوخ زیادی از جایگاه و مرتبت مردمی برخوردار بودند که این مرتبت احترام دربار را هم در پی داشت. دو شیخ بزرگ یعنی زین‌الدین خوافی و قاسم انوار اعتبار بین‌المللی خود را از آموزش و زندگی در هرات کسب کرده بودند. دو شیخ جوان یعنی بهاء‌الدین عمر و سعدالدین کاشغری نیز مقام و منزلت خویش را در هرات کسب کرده بودند. شیوخ مشهور دیگری چون جلال‌الدین ابویزید پورانی و خواجه عبیدالله احرار نیز در هرات می‌زیستند.

حضور فرقه‌های مذهبی و عرفانی در هرات و در تمام قلمرو تیموریان، بدون مشکل نبود. دو طریقه نوریخشیه و مشعشعیه مشکلاتی را ایجاد کرد. قاسم انوار یکی از قربانیان اختلافات مذهبی بود. او به طرفداری از مشعشعیه و سوء قصد به جان شاهرخ متهم شد. فرقه نعمت‌اللهیه از فرقه‌های دیگری است که شاه نعمت‌الله ولی را از هرات و ماوراءالنهر دور ساخت.

شاهرخ تلاش می‌ورزید با سلوک شخصی و پرهیزگاری و تمسک به سنت و ساختن بناهای مذهبی، از خود مقامی معنوی به نمایش بگذارد و با نظارت دوردور بر مقامات مذهبی، در صدد کنترل قدرت آنان به نفع قدرت مرکزی خویش بود.

نتیجه‌گیری

نویسنده در پایان کتاب و در بخش نتیجه‌گیری، به دو پرسش اصلی در مقدمه پاسخ می‌دهد. از دیدگاه او خاندان‌های بزرگ و قبایل، محله‌های شهر، علما و طریقت‌های صوفیانه در همبستگی اجتماعی نقش داشتند. تعلق فردی به یکی از گروه‌های اجتماعی به عنوان تاجر، شیخ، صوفی، عالم و یا عضو دیوان گاهی با همپوشانی شغلی همراه بود و نوع رابطه او را با جمع مشخص می‌کرد. فایده‌مندی یکی از مشخصات اصلی گرایش فرد به گروه‌های اجتماعی بود. قدرت، دستاوردی شخصی شمرده می‌شد که فرد می‌توانست با پیوستن به امور لشکری و کشوری و مناصب مذهبی و حکومتی به دست بیاورد. در پاسخ پرسش دوم، نویسنده ادعا می‌کند که با وجود نظام غیرمتمرکز، بسیاری از ولایات به کمک شاهرخ برای اداره بهتر ولایات خویش محتاج بودند و در این میان گروه‌های مذهبی، به عنوان میانجی بین مردم و حکومت با ارائه خدمات، نقش برجسته‌ای را در ثبات اجتماعی آن زمان برعهده داشتند.

